

वर्ष : १३ □ अंक : २

सौर माघ, शके १९३५
(जानेवारी, २०१४)

वार्षिक वर्गणी : ₹ ३०

पर्यावरणाशी कृतिशील नातं

गतिमान संतुलन

संपादक : दिलीप कुलकर्णी

भूमिका

'निसर्गस्नेही जीवनशैली' आणि 'पर्यावरणस्नेही विकासनीती' ह्यांचा पुरस्कार करणारं, त्या दृष्टीनं विचार आणि कृति-कार्यक्रम पुढे ठेवणारं हे माध्यम आहे. आत्मपरिवर्तनाच्या ह्या प्रयत्नांत आपणही सहभागी व्हा आणि इतरांनाही सहभागी करून घ्या.

ह्या महिन्यात प्रकाशित होत आहेत सहा नवी पुस्तके : चार 'राजहंस प्रकाशना'च्या वतीनं, तर दोन 'संतुलन प्रकाशना'च्या. त्या निमित्तानं ग.सं.च्या ह्या अंकात त्या पुस्तकांच्या अनुषंगानं विविध मजकूर.

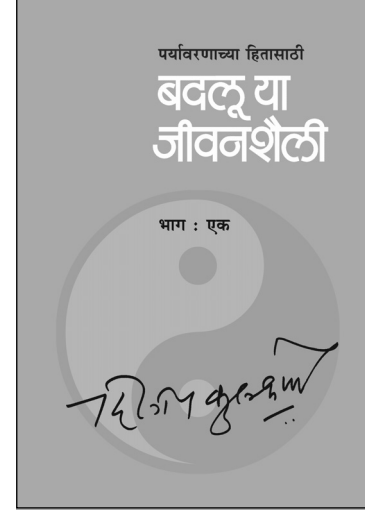
एक तरी कृती। आचरावी।।

ग.सं.च्या अगदी पहिल्या अंकाच्या संपादकीयाचं शीर्षक होतं : 'आता जीवनशैलीच बदलायला हवी'. तेव्हापासूनची बारा वर्षे मी तोच मुद्दा केंद्रस्थानी ठेवून संपादकीय लेख लिहितोय. विकासनीतीतल्या बदलाविषयीचेही अनेक संपादकीय लेख आहेत; नाही असं नाही. तथापि, आपला भर आहे तो जीवनशैलीतल्या परिवर्तनावर. त्यामुळेच, तपपूर्तीनिमित्त ह्या संपादकीयाचं संकलन प्रसिद्ध करण्याचं 'राजहंस प्रकाशना'नं ठरवलं, तेव्हा ह्याच विषयावरची संपादकीय पुस्तकांत समाविष्ट करण्यावर आमचं एकमत झालं. किंमत परवडावी म्हणून एका मोठ्या ग्रंथाऐवजी दोन छोटी पुस्तके करण्याचं ठरलं. 'त्यांचं शीर्षक काय ठेवायचं' ह्या प्रश्नाचं उत्तर एके दिवशी अचानकपणे मनात उमटलं :

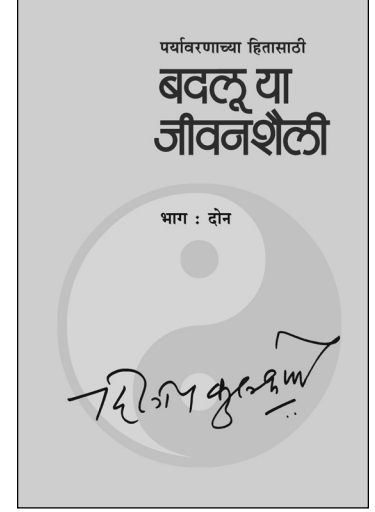
'बदलू या जीवनशैली'. बस : ह्या पुस्तकांचं शीर्षक ह्याशिवाय अन्य कोणतं असूच शकत नाही. पण, ही पुस्तके नुसतीच वाचून काही उपयोग नाही. लोक ज्ञानेश्वरी-दासबोधसारख्या ग्रंथांची 'पारायणं' करतात. म्हणजे काय, तर टीव्हीसंचावर चित्राचं स्कॅनिंग होतं, तसे ते ग्रंथांच्या ओळी यांत्रिकपणे फक्त 'स्कॅन' करतात. (ह्याला 'क्रमवीक्षण' असा सुंदर मराठी प्रतिशब्द आहे. 'वीक्षण' म्हणजे 'पाहणं'.) मजकुराच्या ओळीचं फक्त वीक्षण होतं. लक्ष त्यात नसतंच. मग ते ग्रंथ आचरणात आणण्याची तर गोष्टच नको. म्हणूनच तर ज्ञानेश्वर म्हणतात : 'एक तरी ओवी। अनुभवावी।।' 'बदलू या जीवनशैली'चंही तसंच आहे. त्यातल्या प्रत्येक लेखात

जीवनशैली-परिवर्तनाचा एकेक मुद्दा आहे. लिखाण त्या त्या वेळची एखादी घटना, एखादी बातमी, एखादा सणविशेष अशा निमित्तानी झालेलं असलं, तरी त्या विषयाला एक स्थायी, सार्वकालिक महत्त्व आहे. त्यामुळेच अपेक्षा अशी आहे की, वाचकांनी लेख वाचावा, त्यातला विचार समजून घ्यावा, नि त्यातून जी योग्य कृती सामोरी येते ती आचरणात आणावी : एक तरी कृती। आचरावी।। जशी जमेल, जेवढी जमेल तेवढी सुरुवात करावी. मग हळूहळू त्यात सुधारणा करावी. एका कृतीचं आचरण पुढच्या परिवर्तनाला बळ देईल. प्रारंभीचं बळ मात्र आपलं आपल्यालाच मिळवावं लागेल. पुस्तकाच्या वाचनातून विचार मिळतील : ते आचरणात आणण्यासाठीचं बळ मात्र बाहेरून कधीच मिळू शकणार नाही. ते, खरं म्हणजे, प्रत्येकाच्या आत असतंच. ते बळ वापरणं किंवा न वापरणं ही क्रिया मात्र स्वैच्छिक आहे. आपण ती झडप जरा उघडली की, आतूनच त्या सुप्त ऊर्जेचा एक झरा उसळून बाहेर येताना आपल्याला जाणवेल. सजगतेनं परिवर्तन करत राहिलो, तर काही काळांतर हे

...पहिली दोन पुस्तके हे आहेत ग.सं.च्या संपादकीय लेखांचे संग्रह.

प्रकाशक : राजहंस प्रकाशन
पृष्ठे : १०४; किंमत : ₹ ८०/-

प्रकाशक : राजहंस प्रकाशन
पृष्ठे : १०४; किंमत : ₹ ८०/-

आंतरिक बळ साऱ्या टीका-टोमणे-कुचेष्टांकडे दुर्लक्ष करता येण्याची क्षमता आपल्यात निर्माण करेल. मग पुढची परिवर्तनं अधिक वेगानं होतील. ह्या पुस्तकांमधले लेख आणि ग.सं.मधले नवे लेख ह्यांतून नित्य नवे विचार, नवे विषय, नवे आयाम पुढे येत राहतील, जे भविष्यातली सुयोग्य जीवनशैली घडवायला उपयोगी ठरतील. (पुरेशा

साधनेनंतर ग.सं.च्या कुबडीचीही आवश्यकता राहणार नाही!) जीवनशैलीतले असे बदल अत्यंत आवश्यक आहेत. ते प्रत्येकाच्या बाबतीत घडावेत ह्या सदृष्टेनं प्रकाशित केलेले हे दोन नित्य-मार्गदर्शक लेखसंग्रह.

...तिसरं पुस्तक आहे 'ऊर्जे'विषयीचा एक वेगळाच दृष्टिकोण मांडणारा नवा ग्रंथ : 'ऊर्जा-संयम'. त्या ग्रंथाचा परिचय आपण पुढच्या वेळीं करून घेणार आहोत. ह्या वेळीं त्यातल्या एका प्रकरणातला काही अंश :

पैसाभर शहाणपणा-रुपयाभर वेडेपणा

दिलीप कुलकर्णी

औद्योगिक क्रांतीच्या आधीच्या काळातलं तंत्रज्ञान- आणि ऊर्जा-विषयक वास्तव हे औद्योगिक क्रांतीमुळे पूर्णपणे बदललं. 'उत्पादनात सातत्यानं वाढ' हे ध्येय निश्चित झाल्यावर तंत्रज्ञान अधिकाधिक मोठं, गुंतागुंतीचं आणि ऊर्जावर्धनी बनत गेलं, नि त्यामुळे ऊर्जाचा वापर झपाट्यानं वाढत गेला. केवळ 'उपलब्ध' ऊर्जा वापरून ही वाढीवर गरज भागणं शक्य नव्हतं, त्यामुळे ऊर्जाचं 'उत्पादन' हा प्रकार सुरू झाला. हे ऊर्जाउत्पादन इंधनांच्या शोधाशी निगडित होतं. सर्वांत आधी उपयोगात आला परिचित असा दगडी कोळसा. त्यामुळे पहिल्या पिढीतली यंत्रं वाफेवर चालायची. दगडी कोळसा जाळून बाष्पकात पाण्याची वाफ केली जायची, नि त्या बाष्पशक्तीवर इंजिनातला दट्ट्या मागे-पुढे फिरवून ऊर्जेचं उत्पादन केलं जायचं. ही ऊर्जा मग पाणी उपसण्यासाठी वा वाहनांसाठी म्हणून वापरली जायची.

अशा प्रकारच्या यंत्रांमध्ये ज्वलन इंजिनाबाहेर होत असल्यानं त्यांना 'बाह्य-ज्वलन' (external combustion) प्रकारची इंजिनं म्हटलं जातं. (उदा. रूळगाडीचं कोळशाचं इंजिन.)

त्यानंतर खनिज तेल हा ऊर्जास्रोत माणसाला सापडला. त्याच्या आधारे 'अंतर्गत ज्वलन' (internal combustion) ह्या प्रकाराची इंजिनं वापरता आली. त्यात, सिलेंडरमध्ये इंधन आणि हवा

ह्यांचं मिश्रण सोडून ते पेटवलं जातं. इंधनाच्या स्फोटातली ऊर्जा दट्ट्याला गती देते. (उदा. मोटारगाड्यांचं इंजिन.) नंतर शोध लागला विजेचा नि मग वापरात आली विजेवर चालणारी यंत्रं. सोयिस्कर ठिकाणी तयार केलेली वीज चालत्राला (मोटार) दिली की, तिचा अक्ष गोल फिरू लागतो. ही ऊर्जा पुढे विविध कामांसाठी वापरली जाते.

यंत्रांचे मुख्य प्रकार हे तीनच. मग, इंधनांनुसार त्यांचे काही उपप्रकार होतात. उदाहरणार्थ अंतर्गत-ज्वलन-इंजिन हे पेट्रोलवर चालेल, डीझेलवर चालेल, खनिज वायूवर चालेल किंवा जैववायूवर चालेल. मोटारीला पुरवलेली वीज ही जलवीज असेल, औष्णिक असेल, आण्विक असेल, किंवा सौर असेल.

अशा प्रकारे, 'उत्पादित ऊर्जा'वर चालणाऱ्या अनेक प्रकारच्या यंत्रांच्या साहाय्यानं माणसानं गेल्या तीनशे वर्षांत कल्पनातीत प्रगती केली आहे. उत्पादनाचं प्रमाण, गुणवत्ता, विविधता, अचूकता, सार्वत्रिक उपलब्धता, इ. बाबींत ही नेत्रदीपक प्रगती आहे. ह्या उत्पादनावाढीमुळे माणसांच्या उपभोगांतही वाढ झाली आहे. किंबहुना, वाढीव उपभोगांसाठीच तर हे वाढीव उत्पादन आहे.

ऊर्जाच्या वापरामुळे केवळ उत्पादनच वाढलं आहे असं नाही; तर, ही सारी जगडव्याळ बनलेली उत्पादन-वितरणाची यंत्रणा चालवणाऱ्या सेवांतही प्रचंड वाढ

झाली आहे. माहिती, वित्त-पुरवठा, विमा अशा क्षेत्रांतली वाढ आपण नित्य अनुभवतो आहोत. प्रवास-मालवाहतुकीच्या वाढलेल्या सोयींचा आनंद लुटत आहोत.

हे सारं करणं म्हणजे अनेक यंत्रांच्या माध्यमातून विविध गोष्टींची एंट्रीची कमी करणं. अशा प्रकारे अवनती कमी होण्यामुळेच धातू, अधातू, इंधन, इ.ची उपयोगिता वाढते, नि त्यांच्या माध्यमातून उत्पादनवाढ शक्य होते; अंतिमतः उपभोगवाढ शक्य होते.

ही झाली आनंदाची बातमी.

प्रकाशक : राजहंस प्रकाशन
पृष्ठे : १२८; किंमत : ₹ १००/-

दुःखाची बातमी ही आहे की, इतक्या सगळ्या यंत्रांची, धातूंची, अधातूंची, इंधनस्रोतांची अवनती कमी करताना पर्यावरणाची अवनती त्याहून अधिक प्रमाणात वाढली आहे. ही बातमी ना नेते सांगतात, ना उद्योगपती, ना तंत्रज्ञ, ना नोकरशहा, ना वैज्ञानिक : कारण, ती सांगितली की, सगळं संपलंच की! हा जो 'विकासा'चा, 'प्रगती'चा, 'उन्नती'चा महाल त्यांनी उभा केला आहे, तो एका क्षणात भुईसपाट होईल ना! त्यामुळेच हे विशुद्ध वैज्ञानिक सत्य चक्रे दडपून ठेवून, ते विकासाचं हेच प्रतिमान पुढे रेटताहेत. कारण, त्या प्रत्येकाचे प्रचलित व्यवस्थेत हितसंबंध आहेत.

आपण मात्र ही सत्यं समजून घ्यायला हवीत. 'विकासाचा राजा नागडा आहे' हे आपल्याला तरी उमजायला हवं.

कसं ते आता पाहू या.

ही जी 'विकासा'ची प्रक्रिया सुरू झाली, ती, पूर्वी पाहिल्याप्रमाणे औद्योगिक क्रांतीबरोबर सुरू झाली. त्यापूर्वी असा विकास होणं शक्य नव्हतं का?—नाही; कारण त्या उत्पादनावाढीसाठी लागणारी ऊर्जा उपलब्ध नव्हती. (जरी, समजा, उच्च तंत्रज्ञान असतं, तरीही ऊर्जेअभावी ते निरुपयोगीच पडून राहिलं असतं.) प्रारंभी (दगडी) कोळसा आणि मग (खनिज) तेल ह्या इंधनांमुळेच औद्योगिक क्रांतीला ऊर्जा मिळाली आहे. ह्या दोन इंधनांचं महत्त्व आजही टिकून आहे.

विकासाची गणितं करताना अर्थ-शास्त्रज्ञांनी ही दोन इंधनं 'फुकट' मानली : 'निसर्गानं दिलेली फुकटची देणगी!' त्यांची किंमत म्हणजे उत्खनन, वाहतूक, शुद्धीकरण ह्यांसाठी जो काही खर्च येईल तितकीच : मूळ संसाधन 'चकटफू'.

त्यांचा वापर सुरू झाला, तेव्हा त्यांचे

साठे भरपूर होते. 'ते मर्यादित आहेत की अमर्याद', 'ते किती काळ पुरतील', 'ते संपल्यावर काय', 'ते जाळल्यामुळे होणाऱ्या प्रदूषणाचं काय' असे कोणतेच प्रश्न त्या काळीं फारसे कुणाच्याच मनात येणं शक्य नव्हतं. 'ही इंधनं उपलब्ध आहेत-खणा-वापरा' असा तेव्हाचा खाक्या होता. (काही दूरदृष्टीच्या विचारवंतांनी मात्र प्रथमपासूनच हे प्रश्न विचारले, हेही विसरता कामा नये.)

नंतर मात्र हे हळूहळू सर्वांच्या लक्षात यायला लागलं की, तसे भरपूर असले, तरी त्यांचे साठे 'अमर्याद' नाहीत. जपून वापरली नाहीत, तर ही इंधनं केव्हा ना केव्हा तरी संपुष्टात येतील. त्यांच्यामुळे प्रचंड प्रदूषण होतंय हेही लक्षात यायला लागलं. तथापि, ह्या समस्या लक्षात येऊनही ह्या इंधनांचा वापर जराही कमी झाला नाही. प्रतिवर्षी तो वाढतच गेला-अद्यापि वाढतच आहे.

असं होणं अटळ आहे; कारण, प्रचलित 'विकास-संकल्पना' ही 'उपभोग-वाढी'ची, 'आर्थिक वाढी'ची आहे. ह्यांतून जी विकासनीती साकार होते, ती 'उत्पादनावाढी'ची असते. ह्या वाढीव उत्पादनासाठी (आणि कचरा-निर्मूलन, वाहतूक, प्रदूषण-नियंत्रण, इ. आनुषंगिक कामांसाठी) सातत्यानं वाढीव ऊर्जेची गरज असते. त्यामुळे, जोवर प्रचलित विकासनीती अस्तित्वात आहे, तोवर आपल्याला सातत्यानं वाढत्या प्रमाणात ऊर्जाचं उत्पादन करतच राहावं लागेल. सध्या आपण ते करतोही आहोत.

पण, एंट्रीच्या नियमानुसार, जेवढी

(पृष्ठ २ वर)

गतिमान संतुलन
सौर माघ, शके १९३५ १

दिलीप कुलकर्णी

गे ल्या लेखांकात आपण व्यवहारातली ३ उदाहरणं घेऊन, ते कोणत्या प्रकारचे खेळ आहेत ह्याच विश्लेषण केलं. ह्या विश्लेषणातून मानवी वर्तनासंबंधीचे काही आकृतिबंध समोर येताना तुम्हाला जाणवले का? ते असे आहेत :

(१) बहुतेकदा आपला प्रयत्न हा इतरांना हरवून स्वतः जिंकण्याचा असतो. दुसऱ्यावर दादागिरी किंवा वर्चस्व गाजवणं ही प्रवृत्ती माणसात असतेच. ‘मी इतरांपेक्षा वेगळा / श्रेष्ठ आहे’ हा अहंकारही प्रत्येकाला असतो. त्यामुळेच सरकारी कार्यालयामधला एखादा क्लर्क देखील संधी मिळताच एखाद्या मोठ्या उद्योगपतीचं काम अडवून ठेवतो; किंवा, एखादा शिपाईसुद्धा अशा व्यक्तींना तुच्छतेची वागणूक देतो. एस्टीच्या वाहकालाही एखाद्या प्रवाशावर तोंडसुख घेताना त्या प्रवाशाच्या सामाजिक दर्जाविषयी देणंघेणं नसतं. एखादी खेडवळ, निरक्षर सासूही शिकलेल्या सुनेला सतत घालूनपाडून बोलते. ती ‘सासू’ आहे एवढीच बाब सुनेला कायम ‘हरवण्या’साठी तिला पुरेशी असते.

(२) असे ‘जीत-हार’ खेळ हे अंतिमतः ‘हार-हार’ खेळताच रूपांतरित होतात. ह्याचा परिणाम त्या त्या घटकांवर होऊन ते तर परस्पर-विनाशक बनतातच; पण, त्यातून त्यांच्या वरच्या स्तरावरच्या प्रणालीही धोक्यात येतात. कारकुनांची जीत आणि गरजवंतांची हार ही एक तर ‘कामं टप्पे झालेला समाज’ अशा व्यवस्थेत तरी रूपांतरित होते; किंवा मग ‘भ्रष्ट समाज’ अशा व्यवस्थेत तरी. ह्यात, ‘व्यक्ती जिंकण्या’मुळे समाज ही वरची प्रणाली हरते. सासूच्या जाचामुळे सून-मुलगा वेगळे होतात आणि म्हाताऱ्या सासूला वृद्धपकाळात आधार उरत नाही. किंवा कधीकधी जाचाला कंटाळून सून माहेरी निघून जाते वा आत्महत्या करते.

पैसाभर शहाणपणा... (पृष्ठ १ वरून)

ऊर्जा उपलब्ध होते, त्याहून अधिक ऊर्जा वाया जाते. म्हणजेच, विकासासाठी ऊर्जाउत्पादन करताना आपण ऊर्जा- आणि वस्तु-निर्मितीतून जितकी एंट्रॉपी कमी करतो आहोत, त्याहून पृथ्वीवरची एकूण एंट्रॉपी अधिक वाढवतो आहोत. गेली अडीचशे वर्षे आपला हाच उद्योग चालू आहे (नि परिणामतः समस्याच वाढत आहेत).

अधिक ऊर्जा ही केवळ उत्पादन-वाढीसाठीच लागते असं नाही. उपभोग घेण्यासाठीही सध्या मोठ्या प्रमाणावर ऊर्जेचा वापर होतो. शिवाय ह्यातून जे शहरीकरण वाढतं, किंवा ज्या विविध आनुवंशिक वाढी होतात, त्या सर्व ऊर्जाभक्षक आहेत. उत्पादनाच्या आधीच्या आणि नंतरच्या ज्या साखळ्या आहेत (backward and forward linkages) त्या सर्वांसाठीच अधिक ऊर्जा लागते. हा सर्व ऊर्जावापर ‘विकासासाठी’चा म्हणता येईल काय? हा प्रश्न विशेषेकरून कचरा-निर्मूलन, प्रदूषण-नियंत्रण अशा बाबतीत अधिक टोकदार बनतो. त्यांसाठीचा ऊर्जावापर हा ‘विकासासाठी’ होत नसून, विकासातून ज्या समस्या निर्माण झाल्या त्या निस्तरण्यासाठी—नाइलाजानं—करावा लागतो. किंबहुना, म्हणूनच, हा

२ गतिमान संतुलन सौर माघ, शके १९३५

ह्या सगळ्यामुळे कुटुंब नावाची वरची प्रणाली हरते.

(३) ‘स्वैच्छिक हार’ ही कृती मात्र बहुतेकदा—सर्व वेळी नव्हे—‘जीत-जीत’ खेळाकडे नेते. ह्यात खालच्या प्रणाली-वरच्या एका पक्षाची तात्पुरती हार होते; पण, त्यातून वरची प्रणाली जिंकते.

—ह्या आकृतिबंधांवरून आपल्या हे लक्षात येईल की, हा ‘खेळ-सिद्धान्त’ पुढे जाऊन ‘प्रणाली-सिद्धान्त’शी एकरूप होऊन जातो. प्रणाली-सिद्धान्ताचे व्यावहारिक अर्थ ‘वरच्या प्रणालीच्या हितासाठी खालच्या प्रणालीनं नमतं घेणं’, किंवा ‘खालच्या प्रणालींनी अतिरेकी सार्वभौमत्व सोडून घटकत्व स्वीकारणं’ असे होतात हे आपण त्या लेखमालेत पाहिलं. (त्यामुळेच ती लेखमाला आता पुस्तिकेच्या रूपानं प्रकाशित होत असताना तिचं नाव ‘जोपासना घटकत्वाची’ असं ठेवलं आहे.) ‘खेळ-सिद्धान्त’च्या परिभाषेत प्रणाली-सिद्धान्ताची मांडणी करायची तर असं म्हणता येईल की, ‘कनिष्ठ प्रणालीनं स्वैच्छिक हार स्वीकारली, तर वरिष्ठ प्रणालीची जीत होते; ज्यातून पुढे कनिष्ठ प्रणालीचीही जीतच होते.’ व्यक्तींनी नमतं घेतलं की त्या हारामुळे कुटुंब, समाज, राष्ट्र आणि पर्यावरण जिंकतं. कुटुंबांनी नमतं घेण्यानं समाज-राष्ट्र-पर्यावरण हे जिंकतात; समाजांनी नमतं घेण्यातून राष्ट्र आणि पर्यावरण जिंकतं; आणि राष्ट्रांनी स्वैच्छिक हार स्वीकारण्यातून निसर्ग जिंकतो. अन् वरच्या प्रणाली जिंकल्या की, खालच्या स्वैच्छिक हार स्वीकारलेल्या प्रणालीही आपोआप जिंकतात.

हे सारं तात्त्विक विवेचन एका व्यावहारिक उदारणाच्या आधारे पटकन समजेल : भारतातलं सामाजिक जीवन हे काही सुखाचं नाही हे आपण सर्वजणाच जाणतो. आज अनेक जण भारत सोडून ‘अनुत्पादक’ बाबींवरचा खर्च टाळण्याकडे सर्वांचा कल दिसतो. त्यासाठी, विशेषतः उद्योगांकडून, कचरा-प्रदूषणाचं ‘बहिःस्थीकरण’ (externalization) केलं जातं. पण, त्यांचे दुष्परिणाम माणसालाच विविध रूपांनी भोगावे लागतात, नि त्यासाठी ऊर्जा (वा पैसे) खर्चवे लागतात. तो खर्च ‘कोण’ करतो, हा मुद्दा इथे दुय्यम आहे : कोणाला तरी तो खर्च करावाच लागतो, ही बाब महत्त्वाची.

एकीकडे औद्योगिक आणि शेतीतलं उत्पादन वाढत असलं (म्हणजेच एंट्रॉपी कमी होत असली,) तरी त्या उत्पादन-प्रक्रियेमुळे; तसंच उपभोग, शहरीकरण आणि विविध आनुवंशिक वाढीमुळे जो सातत्यानं अधिक ऊर्जा-वापर होतो आहे, त्यामुळे दुसरीकडे एंट्रॉपी खूप वाढते आहे. ‘उत्पादना’च्या मानानं वाया गेलेली संसाधनं, वाया गेलेल्या ऊर्जा, निर्माण झालेला कचरा नि प्रदूषण, वाढलेलं अनारोग्य ह्यांची बेरीज खूप अधिक असते. म्हणजेच वाढीव उत्पादनाला ‘विकास’ म्हणायचं असेल, तर तो ‘पैसाभर’ असतो; नि त्यामुळे वाढलेली एंट्रॉपी हा ‘विनाश’ मात्र ‘रुपयाभर’ असतो.

इंग्रजीत ‘Penny Wise and Pound Foolish’ अशी एक म्हण आहे. मराठीत आपण म्हणू या : ‘पैसाभर शहाणपणा अन् रुपयाभर वेडेपणा.’ ऊर्जांच्या बाबतीतलं आपलं सध्याचं धोरण असं आहे.

युरोप-अमेरिकेत स्थायिक होतात, त्यामागे जगणं नकोसं करून टाकणारी इथली ‘बाबूशाही’ आणि ‘नेताशाही’ आहे. प्रत्येक गोष्टीसाठी इथे लाच घावी लागते. वाहतूक असो वा उत्सव-मंगलकार्य असो : आपल्यामुळे इतरांना त्रास होऊ नये ह्याची दक्षता इथे कोणीही घेत नाही. मग ठाणाणा घटना सातत्यानं घडत राहतात. प्रामाणिक, शांतताप्रिय नागरिक अखेरीस वैतागून हा देश सोडून जातात. अमेरिकी जीवनाची वेगळी दुःखं आहेतच; पण, तिथे निदान ही रोजची वैतागवाडी तरी नाही. पण ह्यातून, ह्या देशातले बुद्धिवंत लोक ‘ब्रेन-ड्रेन’ होऊन परदेशी निघून जातात, नि राष्ट्र ह्या प्रणालीचं नुकसान होतं. ‘मागास’, ‘भ्रष्ट’, ‘कामचुकवे’, ‘कायदा न पाळणारे’ अशी आपली प्रतिमा बनते.

तथापि, ह्यातून पुढे एक गंमतीशीर प्रकार घडतो : आपण कल्पना करू की, भारत हा देश एकदम सुधारलाय. इथला भ्रष्टाचार संपलाय; शासकीय-अशासकीय असे सर्व कर्मचारी प्रामाणिकपणे काम करताहेत; सर्वजण वाहतुकीचे नियम पाळताहेत; कुणीही रस्त्यावर थुंकत नाहीये, वगैरे. तर मग हे अनिवासी भारतीय देशभक्तीमुळे इथे परत येतील. पण, हे चांगलं की वाईट? हे सर्व बुद्धिमान, कर्तृत्ववान वगैरे लोक इथे परत येऊन काय करतील? ते काय संत-महंत-तत्त्वज्ञ ह्यांनी सांगितल्याप्रमाणे आत्मिक विकासासाठी प्रयत्न करतील का?

—मुळीच नाही. ते ‘भारताची अमेरिका’ करण्याच्या उद्योगाला लागतील. १९९१पासून आपण काही आर्थिक ‘सुधारणा’ केल्याबरोबर वीस वर्षांत अशा काही मूठभरांसाठी इथे अमेरिका निर्माण झाल्याचं आपण पाहतोच आहोत. बाकी समाजाशी, त्याच्या सुखदुःखांशी काही देणंघेणं नसलेला; वातानुकूलित घरातून निघून वातानुकूलित गाडीतून वातानुकूलित कार्यालयात जाणारा; फक्त मॉलमध्येच खरेदी करणारा; मल्टिप्लेक्समध्येच चित्रपट पाहणारा; मुलांना ‘इंटरनॅशनल स्कूल’ मध्येच घालणारा... असा हा वर्ग आहे. त्यांच्या अशा जगण्यानं हे राष्ट्र खरोखरच बळकट होतं का? इथल्या निसर्गाचं त्यांच्या जीवनशैलीमुळे काय होतं?

ग.सं.च्या तपपूर्तीनिमित्त आढावा प्रबोधनाचा

गेल्या १२ वर्षांत ग.सं.नं अनेक विषयांवर वाचकांचं प्रबोधन केलं. तपपूर्तीनिमित्त त्याचा संक्षिप्त आढावा क्रमशः प्रसिद्ध करित आहोत. नोंदींचा क्रम : सदराचं नाव, लेखकाचं नाव, लेखांची संख्या आणि विषय. (पु) = पुस्तकरूपानं प्रकाशित.

- १३. **मुक्काम साकवा** / १० लेख / मंदार देशपांडे : धीरेंद्र व स्मिता सोनेजी ह्यांच्याकडे वर्षभर राहून घेतलेले शेती-आधारित जीवनाचे अनुभव.
- १४. **साध्या राहणीचे समाज** / डॉ. अजित गोखले / ३ लेख : अमेरिकेत राहून तिला नाकारणाऱ्या आमिष समाजाच्या राहणीविषयी.
- १५. **व्याधीजनक जीवनशैली** / प्रतापराव चिपळूणकर / ११ भाग
- १६. **लाल चीन—काळा चीन** / जॅक्स लेस्ली / ८ भाग : चीननं आपल्या देदीप्यमान विकासासाठी केलेल्या पर्यावरणाच्या बेसुमार हानीविषयाच्या प्रदीर्घ लेखाचा संपादित अनुवाद.
- १७. **शताब्दी ‘हिंद-स्वराज्य’ ची** / दिलीप / ९ लेख : गांधीजींच्या ‘हिंद-स्वराज्य’ ह्या ग्रंथाच्या शताब्दीनिमित्तानं त्यातील विचारांचा परिचय करून देणारी लेखमाला.
- १८. **विज्ञान, धर्म आणि पर्यावरण** / दिलीप / १४ लेख. (पु)
- १९. **उगम आणि शेवट** / पौर्णिमा / २२ लेख : रोजच्या जीवनातल्या वस्तूंचा आणि कृतींचा, उगम आणि शेवट ह्या दृष्टिकोणातून सविस्तर ऊहापोह. (पु)
- २०. **शांतिवात्री** / डॉ. प्रेरणा राणे / १७ भाग : आधी आंतरिक

खरं म्हणजे हा वर्ग ‘राष्ट्रातीत’ स्वरूपाचा आहे. तो जगात सर्वत्र विखुरलेला आहे. पण, त्याची वागण्याची पद्धत सर्वत्र समान आहे. तो अत्यंत व्यक्तिकेंद्री आहे. व्यक्तीची भौतिक प्रगती—upward mobility—हेच त्याचं ध्येय आहे. कुटुंब, समाज, राष्ट्र, निसर्ग ह्या वरच्या प्रणालींशी त्याला काहीही देणंघेणं नाही. भारतातला हा वर्गही प्रचंड चंगळवादी जीवन जगतो. प्रचंड प्रमाणावर संसाधनं फक्त करतो; प्रचंड प्रदूषण करतो; प्रचंड कचरा निर्माण करतो. म्हणजेच, एकीकडे तो जिंकत असला, तरी दुसरीकडे तो कुटुंब, समाज, राष्ट्र आणि निसर्ग ह्या वरच्या प्रणालींना हरवत असल्यानं ह्या खेळात अंतिमतः त्याची हारच होते. आपण ह्या वास्तवाचाही अनुभव घेतोच आहोत. ह्या वर्गातलं कौटुंबिक समस्यांचं (घटस्फोट, विस्वादा, अपत्यांचा अभाव, एकपालकी कुटुंब, इ.) प्रमाण प्रचंड आहे. हा गट समाजात मिसळत नाही; समाजाच्या सुखदुःखांशी त्याला देणं-घेणं नसतं. तो ‘राष्ट्रातीत’ असल्यानं देशाचा इतिहास पंरपरा, कलांचा वारसा, वगैरेशी त्याचा काहीच संबंध नसतो. चंगळवादी जीवन जगताना निसर्गाच्या शोषण-प्रदूषणाची त्याला तमा नसते.

म्हणजे, ह्यातून असा निष्कर्ष काढायचा का की, ह्या देशात भ्रष्टाचार, कामचुकारपणा वगैरे आहे ही चांगलीच गोष्ट आहे? त्यामुळे का असेना, पण भारत ही अशा चंगळवाद्यांनी भरलेली अमेरिका झालेली नाही, हे चांगलंच नाही का?

—हा एक गंमतीशीर पेच आहे. खेळ-सिद्धान्ताच्या आधारे त्याची काय-काय उत्तरं मिळतात, हे बघू या.

उत्तर क्र. १ : वरील प्रश्नांचं एक गंमतीशीर उत्तर हे, की ‘होय; वरील दुष्प्रवृत्तींमुळे का होईना, पण भारताची अमेरिका होण्याचं टळतं आहे, हे चांगलंच आहे. त्यामुळे थोडी का असेना, पण निसर्गाची हानी कमी होते आहे. प्रदूषण जरा कमी होतंय. कचरा जरा कमी होतोय. निसर्गाच्या दृष्टीनं हे चांगलंच आहे.’

पण, त्याच दुष्प्रवृत्तींमुळे समाज आणि राष्ट्र ह्या प्रणालींची हानी होतीये त्याचं काय? कामं रखडल्यामुळे निसर्गाची थोडीशी जीत होत असली, तरी समाज, राष्ट्र ह्यांची हार मात्र वाढतच आहे. त्यामुळे हे

उत्तर काही वैध नाही. उत्तर क्र. २ : म्हणजेच आपल्याला असं उत्तर हवंय की, ज्यात वरच्या सर्व प्रणालींची जीत आहे. हे उत्तर तेव्हाच मिळेल, जेव्हा व्यक्ती सर्वच बाबतीत स्वैच्छिक हार स्वीकारतील! सामाजिक जीवन चांगलं व्हावं म्हणून व्यक्तींनीच नागरिकत्वाची कर्तव्यं पार पाडणं; इतरांच्या हक्कांचं भान ठेवणं हे आवश्यक आहे. राष्ट्राची उन्नती होण्यासाठी व्यक्तींनीच भ्रष्टाचार न करणं; आपली कामं प्रामाणिकपणे करणं, वगैरे सर्व आवश्यक आहे. ह्या सर्व उदात्त अशा ‘स्वैच्छिक हारी’ आहेत.

पण, अशा राष्ट्राचं ध्येयही त्यावरची प्रणाली जी निसर्ग, त्याची जीत होईल हे पाहण्याचं असायला नको का? सर्वोच्च प्रणाली राष्ट्र ही नाही : निसर्ग ही आहे. त्यामुळे ‘राष्ट्र-निसर्ग’ खेळांत राष्ट्रांनीही स्वैच्छिक हार स्वीकारून निसर्गाला जिंकवलं पाहिजे. निसर्ग जिंकत राहिला की, राष्ट्रांचा विकास धारणाक्षम होऊन तीही आपोआपच जिंकत राहतील.

पण, ‘राष्ट्र’ म्हणजे तरी कोण? राष्ट्रीय धोरणं कोण ठरवतं? —व्यक्तीच ना? म्हणूनच, व्यक्ती-व्यक्तीतच ही ‘वरच्या प्रणालीसाठी स्वेच्छेनं हार स्वीकारण्याची’ प्रवृत्ती निर्माण व्हायला हवी.

म्हणजेच, समाजात भ्रष्टाचारी, कामचुकार, नियम मोडणाऱ्या अशाही व्यक्ती नकोत; आणि upward mobilityच्या ध्येयानं पछाडलेल्या चंगळवादी व्यक्तीही नकोत. प्रामाणिक, कर्तव्यदक्ष, इतरांच्या हक्कांची जाणीव असणाऱ्या, अन् तरीही निसर्गाच्या मर्यादांचा आदर करून उपभोग-उत्पादन त्या मर्यादांच्या आत ठेवणाऱ्या व्यक्ती ह्यात.

आजची सर्व व्यवस्था ही ‘बाकी सर्व प्रणालींची हार-व्यक्तींची जीत’ ह्या उफराट्या विचारावर आधारलेली आहे. साहजिकच ती समस्यांनी भरलेली आणि अंतिमतः विनाशक आहे. ‘व्यक्तींची स्वैच्छिक हार-वरच्या प्रणालींची जीत’ अशी व्यवस्थाच सर्वांत योग्य. आपला प्रयत्न सदैव त्या स्थितीकडे जाण्याचा हवा.

(क्रमशः)

शांती प्राप्त करून घेऊन मग वैश्विक शांतीसाठी प्रयत्न करणाऱ्या अमेरिकेतील एका अनोख्या पदयात्री महिलेची कहाणी.

- २१. **सम्यक् विकासाच्या परिप्रेक्ष्यात विवेकानंद-विचार** / दिलीप / ५ भाग
- २२. **जनरक्षित निसर्ग** / अनुवादित / ७ भाग : ‘Community Conserved Areas in India’ ह्या कोशातील निवडक उदाहरणांचा परिचय.
- २३. **दिशा परिवर्तनाची** / ७ भाग / नाशकातील ‘जीवन-उत्सव’ कार्यक्रमाच्या निमित्तानं तयार केलेल्या प्रदर्शनातील माहितीचं संकलन.
- २४. **मर्यादित उद्दिष्टं, भ्रामक यश** / दिलीप / ६ लेख : सरकारच्या ‘पर्यावरण संतुलित ग्रामविकास योजने’चं परीक्षण.
- २५. **विज्ञान ते देव** / दिलीप / ८ लेख : पीटर रसेल ह्यांच्या ‘From Science to God’ ह्या पुस्तकाचा प्रदीर्घ परिचय.
- २६. **साहित्य-संमेलन-नवनीत** / ५ भाग : डिसेंबर २०१०मध्ये दापोलीत आयोजिलेल्या पर्यावरण-साहित्य-संमेलनातील भाषणांचा सारांश.
- २७. **सम्यक् विकासाच्या परिप्रेक्ष्यात सावरकर-विचार** / दिलीप / ११ भाग.
- २८. **आकार जीवनाला** / दिलीप, पौर्णिमा / १६ भाग : जीवनदृष्टी, जीवनध्येय व जीवनशैली ह्या विषयांवर युवक-युवतींशी संवाद (पु).
- २९. **कोकणातील वनसंपत्तीचा वनशेतीतून विकास** / विजय जोगळेकर / ५ लेख

(संकलन : आनंद जोशी) (क्रमशः)

तु कोबांच्या एका अमंगलातला थोडासा बदलून घेतलेला हा चरण. चारचौथां-पेक्षा आपले विचार-वागणं वेगळं आहे, हे ठाऊक असणारे तुकोबा म्हणतात : 'बहुमतापासुनी वेगळा । होउनि राहिलो निराळा ।'

अशी बहुमतापासून वेगळी, निराळी असणारी माणसं सर्व समाजांत सदैवच असतात. त्यांना प्रचलित विचारपद्धती, जीवनपद्धती पटत नसते. त्यांतले दोष, त्रुटी खुपत असतात. ज्यांची ह्यात बदल करण्याची क्षमता वा धाडस नसतं, ते मुकाट्यांत तत्-तत्कालीन मुख्यप्रवाहाचा भाग बनून राहतात. पण, काही जण तरी मुख्यप्रवाह नाकारून त्यातून बाहेर पडणारे असतात. आपल्या वेगळ्या विचारांनुसार जगण्याची हिंमत ते दाखवतात.

सध्याच्या काळातल्या अशा 'निराळ्या होऊन राहणाऱ्यांचा परिचय करून देणारां हे आगळं-वेगळं पुस्तक. ते का आणि कसं प्रत्यक्षात आलं ही पार्वभूमी विशद करण्यासाठी; तसंच, ठळकपणे पुढे येणाऱ्या काही मुद्द्यांचा उहापोह करण्यासाठी ही काहीशी विस्तृत आणि विश्लेषक प्रस्तावना.

□ मी डिसेंबर २००१ पासून 'गतिमान संतुलन' ह्या नावाचं एक छोटं मासिक प्रकाशित करीत आहे. सर्व प्रकारच्या संतुलनाचे विचार त्यात प्रसिद्ध होत असले, तरी प्रमुख भर असतो पर्यावरणाच्या संतुलनावर. सध्याची विकासनीती आणि जीवनशैली ही निसर्गाची अपरिमेय हानी करणारी आहे. ही हानी टाळून विकास-प्रक्रिया धारणाक्षम व्हायची, तर ह्या दोन्हीत आमूलाग्र परिवर्तन आवश्यक आहे. 'गतिमान संतुलन'तून ह्या परिवर्तनासाठीचे विचार आणि कृति-कार्यक्रम ह्यांविषयीचं लेखन प्रकाशित होत असतं.

ग.सं.मुळे, आणि त्याही पूर्वीपासून

मी जे पर्यावरणविषयक ग्रंथलेखन करीत आहे त्यामुळे, माझा अनेकांशी परिचय झाला. आपल्या जीवनशैलीत योग्य विचारांतून परिवर्तन केलेले महाराष्ट्रातील अनेक जण मला व्याख्यानं, शिबिरं ह्यांच्या निमित्तानं प्रत्यक्ष भेटले. हे सर्व जण तुमच्या-माझ्यासारखेच 'जनसामान्य' किंवा 'आम आदमी' आहेत. एखाद्या ध्येयासाठी 'प्राणांची बाजी लावणारे', 'हौतात्म्य पत्करलेले', 'संसारवार निखारे ठेवलेले' वगैरे काहीही नाहीत. चारचौथांसारखंच संसारी जीवन ते जगताहेत. पण तरीही त्यांचं काही एक वेगळेपण आहे : स्वतःचं स्वास्थ्य आणि पर्यावरणाची सुस्थिती राखण्यासाठी त्यांनी आपली जीवने कमी वेगाची, कमी गुंतागुंतीची, छोट्या कार्यक्षेत्राची अशी करण्याचा प्रयत्न केला आहे. सध्याचा मुख्यप्रवाह हा उपभोग-उत्पादनांत सातत्यानं वाढ करून 'विकास' साधण्याचा आहे. व्यक्तींच्या सततच्या upward mobilityला सध्या कमालीचं महत्त्व आलेलं आहे. ही मंडळी मात्र ह्या 'बहुमतापासुनी वेगळी, निराळी होउनि' राहिली आहे : ती सगळ्याचं downsizing करते आहे! अर्थार्जन, उपभोग आणि संचय ह्यांवर मर्यादा घातल्याविना स्वतःचं आणि पर्यावरणाचं भलं होणं अशक्य आहे हे जाणून तिन् स्वयंस्फूर्तीनं ह्या मर्यादा घालून घेतल्या आहेत.

मग एक विचार असा आला की, ग.सं.च्या तपपूर्ती-वर्षानिमित्त एक विशेष उपक्रम म्हणून आपण प्रत्येक महिन्याच्या अंकात अशा एकेका आदर्श व्यक्तीचा/परिवाराचा परिचय करून द्यायचा. हे सर्व जण माझ्या निकट परिचयाचे आहेत नि त्यांच्या परिवर्तनातलं सच्चेपण मी अनेक वर्षं समक्ष बघतोय-अनुभवतोय. त्यामुळे हे परिचय पूर्ण विश्वासाह (authentic) असणार होते. त्यातूनच 'हरित साधक'

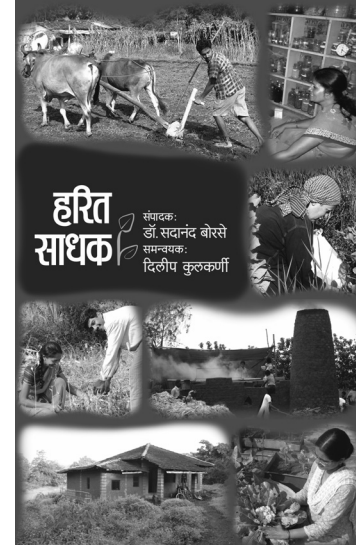
...चौथं पुस्तक आहे 'हरित साधक'. ग.सं.मधून गेलं वर्षभर ही लेखमाला प्रसिद्ध होत होती.

तिचं स्थायी मूल्य आणि महत्त्व लक्षात घेऊन ती पुस्तकरूपानं प्रकाशित करण्याचं 'राजहंस प्रकाशना'नं ठरवलं.

ह्या पुस्तकाच्या विश्लेषक प्रस्तावनेतला हा काही भाग.

होउनि राहिले निराळे!

दिलीप कुलकर्णी

प्रकाशक : राजहंस प्रकाशन
पुढे : १२८; किंमत : ₹ १००/-

ही लेखमाला साकार झाली. डिसेंबर २०१२ ते डिसेंबर २०१३ ह्या काळातल्या ग.सं.च्या अंकांत हे १३ परिचय-लेख प्रकाशित झाले. लेखांचं प्रकाशन सुरू असतानाच असं जाणवलं की, मासिकाबरोबर एका महिन्यात संपावा असा हा विषय नाही. त्याला एक स्थायी मूल्य आहे. ही आदर्श उदाहरणं सातत्यानं समाजापुढे राहायला हवीत. म्हणून मग ते लेख पुस्तकाच्या रूपानं प्रकाशित करण्याचा विचार मनात आला. दिलीप माजगावकरांचा अशा संकल्पाना नेहमीच पाठिंबा असतो; त्यामुळे 'राजहंस प्रकाशना'च्या वतीनं हे पुस्तक आता वाचकांना उपलब्ध होत आहे.

□ परिचय-लेखासाठी साधकांची निवड करताना काही निकष निश्चित केले होते. त्यातला सर्वांत अधिक महत्त्व असणारा निकष 'चरितार्थाच्या साधनाचा त्याग, किंवा अर्थार्जनात मोठी कपात' हा होता : संधी असूनही मुख्यप्रवाहातली नोकरी/व्यवसाय करण्याचं एक तर नाकारणं; किंवा नोकरी/व्यवसाय असेल, तर तो सोडून दिलेला असणं; कमी अर्थार्जनाचा पर्याय स्वीकारलेला असणं. ह्याला सर्वाधिक महत्त्व अशासाठी की, त्यातून विचारांप्रति असणारी बांधिलकी सिद्ध होते. एखादी व्यक्ती खात्रीच्या नोकरी/वेवसायी बेभरवशाची शेती करू म्हणते; किंवा नोकरी सोडून शेतीकडे वळते; किंवा नोकरी सोडून कमी उत्पन्नाचा व्यवसाय

कुलकर्णी चिंतनगर्भ आणि विचार-प्रवर्तक तर करतातच; पण त्याची वाचनीयता कमी होणार नाही ह्याचीही पुरेपूर दक्षता घेताना दिसतात.

'दुनिया झुकती है, झुकानेवाला चाहिये' हा वाक्प्रचार आपल्याकडे खूप नकारात्मक अर्थाने वापरला जातो. पण, 'चांगल्या, अप्रिय-पण-पथ्यकर गोष्टी नीटपणे सांगितल्या तर ऐकणारे मिळतात' हे दिलीप कुलकर्णी ह्यांनी जेवढ्या ठळकपणे सिद्ध केले आहे, तसे ते अन्य कोणी केल्याची उदाहरणे विरळाच म्हणायला हवीत. महत्त्वाचे म्हणजे कुलकर्णी ह्यांनी (पती आणि पत्नी दोघांनी) विचार नुसतेच मांडले नाहीत, तर ते आचरणात कसे आणायचे हे ही एखाद्याचे मॅट्रिंग करावे तसे हळुवारपणे पण आग्रहपूर्वक सांगितले, आणि पर्यावरण ह्या विषयाची दहशत निर्माण न होता त्याबद्दल आपलेपणा, अंतर्मुखता आणि किमान कुतूहल तरी नक्की निर्माण होईल ह्याची काळजी घेतली. खुद्द कुलकर्णी कुटुंबीय अशी तत्त्वनिष्ठ जीवनशैली प्रत्यक्ष जगत आहेत आणि तरीही त्यांनी त्याचे अवडंबर माजविलेले नाही, हे वास्तव त्यांच्या मांडणीतला सच्चेपणा समोर आणू शकले हे निःसंशय!

दिलीप कुलकर्णी ह्यांच्या कामाचा आणखी एक उल्लेखनीय पैलू म्हणजे त्यांची व्यवसायनिष्ठा! चळवळी चालविणारी किंवा एखाद्या ध्येयाचा पाठपुरावा करणारी मंडळी वर्गणी घेऊन नियतकालिके तर चालवितात; पण, अंकाच्या गुणवत्तेकडे दुर्लक्ष झाले, किंवा प्रकाशनाचे वेळापत्रक

ई-ग.सं. हवाय?—ई-पत्ता कळवा.

करू लागते, तेव्हा अशा कृतीतून तिची ध्येयनिष्ठा, तळमळ जाणवते. पैशांना, त्यातून मिळणाऱ्या उपभोगांना ती दुय्यम स्थान देऊ लागली आहे; योग्य विचार आणि योग्य जीवनशैली ह्याला आता ती प्राथमिक महत्त्व देते, हे त्यातून दिसून येतं. ती बोलघेवडी नसून कृतिवीर आहे, हे सिद्ध होतं. त्यामुळे ह्या गोष्टीला सर्वाधिक महत्त्व.

पण, ह्या अंतर्गत दुसरी अट अशी होती की, ती व्यक्ती कोणत्याही संस्थेची कार्यकर्ती बनलेली असता कामा नये. नोकरी सोडून स्वतःची NGO काढणं, किंवा एखाद्या संस्थेचं पूर्ण वेळ कार्य करणं ही गोष्ट अनेकांच्या बाबतीत घडते. पण, संस्थेचं कार्य हे एक तर सवेतन असू शकतं; ते वेतन उघडपणे वा छुपेपणानं भरभक्कम असू शकतं. दुसरं म्हणजे आजीवन कार्यकर्त्याची अखेरपर्यंतची सर्व काळजी संस्था घेतात : त्यांचं जेवणखाण, कपडे, औषधं, वैद्यकीय उपचार, इत्यादी. त्यामुळे त्यांना त्याची चिंता नसते. ह्या साधकांचं तसं नाही. ते स्वतःच्या पायावर उभे आहेत; मुलांचं शिक्षण, घर-गृहस्थी, आजारपणं, वृद्धापकाळ ह्या साऱ्यांची जबाबदारी त्यांच्या स्वतःवरच आहे, नि कमी उत्पन्नात हे सर्व भागवण्याची कसरत त्यांना करायची आहे. आपला भार त्यांनी दुसऱ्या कोणावर टाकलेला नाही. ही बाब

बिघडले, तर वर्गणीदारांनी ते सहन करावे अशीच अनेकांची अव्यक्त अपेक्षा असते. कुलकर्णी ह्यांनी ग.सं.च्या बाबतीत तसे होऊ दिले नाही. अंक-प्रकाशनाची सर्व शिस्त त्यांनी पाळली. अंकाची रचना; मुद्रण, प्रेषण, वर्गणीदारांना स्मरण देऊन वर्गणी विनाखंड चालू राहिल ह्याची व्यवस्था करणे, हे सर्व दिलीप आणि पौर्णिमा कुलकर्णी जवळ जवळ एकहातीं आणि तरीही विलक्षण व्यवसायनिष्ठ पद्धतीने करीत आले आहेत. त्यांच्या ह्या दृष्टिकोणाचा किता खरे म्हणजे स्वयंसेवी क्षेत्रातील संस्था आणि नियतकालिके अशा सर्वांनीच गिरवावा असा आहे.

अंकाची मांडणी आणि त्यातील मजकूर ह्याबद्दलही कुलकर्णी पती-पत्नी विलक्षण विचारशील आहेत. मांडणी नेटकी असते, अक्षरांचा आकार, निवड, एकूण अंकाचा आकृतिबंध हे सगळेच नेहमी अतिशय देखणे असते. महत्त्वाचे म्हणजे

मान्यवर म्हणतात...

ग.सं.च्या तपपूर्तीनिमित्त, समाजाच्या विविध क्षेत्रातील मान्यवरांना 'ग.सं.विषयी त्यांना काय वाटतं हे त्यांनी लिहावं' अशी विनंती आपण केली होती. तपपूर्ती-अंकात त्यांच्या ह्या प्रतिक्रिया प्रसिद्ध झाल्या. तथापि, जागेअभावी काही मान्यवरांच्या प्रतिक्रियांचा संक्षिप्त अंशच प्रसिद्ध करावा लागला. त्यांनी केलेलं ग.सं.चं मूल्यमापन; उपस्थित केलेले काही मुद्दे; मांडलेली मतं हे सर्व महत्त्वाचं असल्यानं, आता मूळ सविस्तर प्रतिक्रिया प्रसिद्ध करीत आहोत.

विनय सहस्त्रबुद्धे

महासंचालक, रामभाऊ म्हाळगी प्रबोधिनी, मुंबई

सध्याच्या विचारशून्य उपभोगाच्या जमान्यात उघडपणे आणि सतत संतुलित उपभोगाची भूमिका धीटपणे मांडणारे एखादे नियतकालिक हे—फार मोठा संघटनात्मक जनाधार नसतानाही—बारा वर्षांत आपले स्वतःचे एक स्थान निर्माण करते, हे खूपच वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. प्रबोधनाच्या कोणत्याही माध्यमाचे उद्दिष्ट लोकांना विचार करायला लावणे हे असतेच; पण, 'गतिमान संतुलन'ने त्यापुढे जाऊन लोकांना एक नवा आचारधर्म शिकविण्याचा प्रयत्न अतिशय नेटाने केला, हे भारतीय नियतकालिकांच्या इतिहासात उल्लेखनीय म्हणायला हवे.

'गतिमान संतुलन' हे करू शकला ह्यामागची कारणे शोधणे तसे अवघड नाही. खुद्द संपादकांची प्रांजळ जीवनदृष्टी आणि प्रामाणिक जीवनशैली; अंकाचा नेटका बाज; त्यात राखलेले प्रबोधन, माहितीप्रदता आणि चवीपुरते हलके-फुलके रंजन ह्यांतील संतुलन; अंकाची व्यवसाय-निष्ठ निर्मिती आणि व्यवस्थापन-प्रक्रिया; आणि ह्या अतिशय उच्च दर्जाच्या

भांडवलावर उभे राहिलेले वाचक, लेखक आणि धडपडे कार्यकर्ते ह्यांचे नेटवर्किंग किंवा ह्यांचा मेळ ही माझ्या मतं संतुलन सांभाळत-सांभाळत ग.सं.ने यशस्वीपणे घेतलेल्या गतीची मूलभूत कारणे आहेत.

दिलीप कुलकर्णी हे एक विचारनिष्ठ लेखक म्हणायला हवेत. पर्यावरण आणि जीवनशैली हे त्यांच्या चिंतनाचे मुख्य विषय. ह्या विषयांच्या संदर्भात भावुकपणे आणि उपदेशपर लिहिणे हे खूपच सोपे. पण दिलीप कुलकर्णी ह्यांनी हा मार्ग सपशेल टाळून संशोधन आणि अभ्यास ह्यांच्या आधारेच नित्य आपली मांडणी करण्याकडे कटाक्षाने लक्ष दिले. 'संतुलित उपभोग' हा केंद्रबिंदू ठेवून ज्या ज्या देशी-विदेशी चिंतकांनी मांडणी केली, ती सर्व मांडणी दिलीप कुलकर्णी ह्यांनी जेवढी समग्रपणे अभ्यासली आहे, तेवढी क्वचितच कोणी अभ्यासली असेल. शिवाय त्यांच्या मांडणीला नेहमीच वैशिष्ट्यपूर्ण अशी अस्सल भारतीय आणि हिंदू चिंतनाची डूब राहिली आहे. एरवी निव्वळ उपदेशपर होण्याची शक्यता असलेल्या लिखाणाला दिलीप

फार महत्त्वाची आहे. ह्या दोन अटीमागचा हेतू हा होता की, हे सारे 'आम आदमी' वाटावेत. ही माणसं कोणी 'विशेष' नसून ते 'तुमच्या-आमच्यासारखेच' आहेत, असं वाचणाऱ्यांच्या लक्षात यावं. अन् मग 'त्यांना जमतं, तर आपल्याला तसं का जमू नये' असं वाचकाला वाटावं. 'जमेल' असा विश्वास यावा. कृतीसाठी प्रेरणा मिळावी-मनोबळ मिळावं.

पण, तरीही, ह्या 'सामान्य' व्यक्तींमध्ये एक 'असामान्यपण' आहे, हे लक्षात ठेवलं पाहिजे. प्रतिष्ठेच्या नोकऱ्या आणि त्यांतून मिळणाऱ्या भरभक्कम उत्पन्नावर पाणी सोडणं ही काही सामान्य बाब नाही. ह्या सर्वांनी जाणीवपूर्वक, विचारपूर्वक हा धोका पत्करला आहे.

□ ही सारी उदाहरणं ही भविष्यातल्या जीवनशैलीची आहेत. सध्याच्या 'विकासा'-मुळे आंतरिक आणि बाह्य अशा दोन्ही पर्यावरणांची मोठी हानी होत आहे. हा विकास असाच चालू राहिला, तर माणसं 'आतून' मोडून पडतील नि बाहेरून पर्यावरण मोडून पडेल. त्यामुळे, विनाश-कोसळ टाळायची असेल, तर आजची विकासनीती आणि सर्वांची जीवनशैली बदलण्याला पर्याय नाही. मग, उद्याची जीवनशैली कशी असेल?—ती बरीचशी शेती-आधारित स्वावलंबी जीवन जगणाऱ्या हरित साधकांसारखी असेल : स्थानिक उत्पादन, स्थानिक उपभोग, स्थानिक ऊर्जा, कचऱ्याचं स्थानिक विघटन, श्रमाधारित जीवन, इत्यादी. ही 'उद्याची जीवनशैली' हे साधक कालपासूनच जगू लागले आहेत! उद्या ते 'परिवर्तनाचे प्रणेत'च गणले जातील.

* * *

ही उदाहरणं ग.सं.मधून आणि आता ह्या पुस्तकाद्वारे सर्वांपुढे ठेवण्याचा एकच हेतू आहे : 'आपण त्यांच्यासमान व्हावे, हाच घ्यायचा बोध खरा'. 'असं जगणं शक्य आहे' ह्याची खात्री हे लेख वाचून आपल्याला पटेल. मग आता आपल्या स्वतःच्या जीवन-परिवर्तनाला प्रारंभ करण्यात अडचण कुठली? आज हे सर्व जण 'बहुमतापासुनी वेगळे' आहेत. उद्या मात्र हेच बहुमत असण्याची गरज आहे.

छापून येणारा मजकूर निर्दोष आणि शुद्ध असतो. मजकुरात विविधता असते. मुख्य म्हणजे अनुभवाधारित लिखाणाचा, प्रयोगशील धडपडीचा ते ह्या माध्यमातून नित्य वेध घेत असतात.

गेल्या बारा वर्षांच्या ह्या परिश्रमपूर्वक विकसित केलेल्या प्रकाशन-संस्कृतीच्या प्रभावाने त्यांनी अनेकांना वाचते केले आहे; खूप व्यक्तींना लिहिते केले आहे. सर्वांत महत्त्वाचे म्हणजे कित्येकांना विचार करते आणि अगणित जणांना एखादे सोपेच, पण नेटाने करण्याचे वसुंधरेचे व्रत घेण्यास उद्युक्तही केले आहे. अंगभूत प्रतिभेच्या बळावर प्रकृतीची पूजा बांधणारे ही संपादक-संचालक दंपती आणि त्यांची ही वाटचाल म्हणूनच अनेकांना प्रेरक आणि पथदर्शक आहे.

गतिमान संतुलन
सौर माघ, शके १९३५

३

हिरवं वाचन

अजित बर्जे

पसाभर कार्य करून मणभर प्रसिद्धी घेणाऱ्या आजच्या दुनियेत चामी देवी मुरमू आणि मंगलू बैगा ह्या दोन आदिवासी व्यक्तींची नावं IT-आविष्कारानं गुदमरून गेलेल्या आपल्यासारख्या शहरवासीयांना माहीत असण्याचं काहीच कारण नाही. लौकिकार्थानं अशिक्षित असणाऱ्या ह्या दोघांचं कार्य कुठल्याही CEO वा शास्त्रज्ञापेक्षा काकणभर सरसच ठरावं. अतिशय प्रतिकूल परिस्थितीत त्यांनी केलेल्या निसर्गरक्षणाच्या कार्याची ओळख अनुक्रमे 'टेराग्रिन' व 'सॅक्व्युअरी एशिया' ह्या नियतकालिकांच्या डिसेंबर अंकानुक्रमे देण्यात आली आहे.

झारखंड राज्यातील संथाल जमातीच्या चामी देवीनं तिच्या गावासह आसपासच्या ४७ गावांतील ३००० हून अधिक स्वयंसेवकांची फौज निर्माण करून गेल्या २४ वर्षांत दहा लक्ष झाडं लावून जोपासली आहेत. आज अनेक व्यक्ती व संस्था झाडे लावण्याचे काम करतात; पण चामी देवीच्या कार्याचे मोल ह्यासाठी मोठे की ह्या वृक्ष लागवडीबरोबरच तिने जंगलातील अगणित मूळ झाडं तस्कर व माफियांच्या तावडीतून वाचवली.

जुमला लोहार ह्या अवघ्या २५० उंबरठा असलेल्या गावातील स्त्रियांची सरपणासाठीची मैलोनू मैल पायपीट ही ह्या आधी भारतातील इतर कुठल्याही गावासारखीच होती. त्यात पुन्हा गावाजवळील जंगल माफिया भुईसपाट करत होते. ह्यावर उपाय म्हणून

चामी देवीनं गावातील महिलांना एकत्रित करून, अनेक संकटांना तोंड देत, ह्या संघटित गुन्हेगारीपासून गावाच्या जंगलाचे संरक्षण सुरू केले. पुढे त्यासाठी 'वन-सुरक्षा-समिती' स्थापन करून, तीद्वारे आळीपाळीने जंगल परिसरावर पहारा ठेवून, वृक्षतोड करणाऱ्यांना तेथून पळवून लावले जाई. कालांतराने ह्या परिस्थितीवर नियंत्रण आल्यावर नियोजन करून टप्प्याटप्प्याने सरपणासाठी, घरबांधणीसाठी व फळांसाठी त्यांच्या उपयुक्ततेनुसार निवड करून झाडे लावण्यात आली. आता महिलांची सरपणाची सोय गावाच्याच परिसरात झाली आहे. केवळ वाळून खाली पडलेल्या फांद्याच ह्यासाठी घेतल्या जातात. घरबांधणीसाठी लाकूड हवे असल्यास ग्रामसभेची परवानगी घेऊन व योग्य तो मोबदला देऊन त्याचा वापर करता येतो.

ह्या कार्याच्या जोडीला पुढे 'सहयोगी महिला' नावाचा बचत गट स्थापन केला गेला. महिलांच्या कुटिर-उद्योगांबरोबरच जलसंधारणाचं कामही हा गट करतो. सिंचनाची कुठलीही सरकारी योजना नसताना गावकरी आज त्यांच्या गरजेची सर्व पिंपं त्याद्वारे घेऊ शकतात. एका महिलेनं सुरू केलेल्या ह्या कार्याचा आवाका वाढत जाऊन ग्रामविकासच्या विविध शासकीय योजनांचा फायदा तेथील गावांना आता मिळत आहे.

ह्या कार्याचा अप्रत्यक्ष फायदाही तेथील तरुणांमध्ये दिसू लागला आहे. हाताला काम मिळाल्यामुळे स्वेच्छेनं वा अनिच्छेनं जी तरुणाई नक्षलवादाकडे, तस्कराकडे वा व्यसनांकडे ओढली जात होती, तीच आता विधायक कामांसाठी आपली शक्ती वापरत आहे. तसेच, तिथल्या राखलेल्या जंगलांमुळे त्या भागातील वन्यजीवांची संख्याही आज लक्षणीय वाढली आहे. आता निवडून आलेल्या गावातीलच सदस्यांमार्फत

दर आठवड्याला सभा घेऊन पुढील कामाची दिशा निश्चित केली जाते. हेच गावकरी आजूबाजूच्या परिसरातील गावांना ह्या योजनांचे फायदे समजावून त्यांनाही ह्या कार्यासाठी प्रवृत्त करत आहेत. चामीदेवीला ह्या कार्याबद्दल विचारले असता तिचे उत्तर असते : "झारखंड म्हणजे 'वनांची जमीन'. संथाल भाषेत 'सोन्याचा तुकडा' असाही त्याचा अर्थ होतो. ह्या राज्याच्या २४ लक्ष हेक्टर प्रदेशाचे असे नंदनवन करण्यासाठी आम्हाला खूप मोठी मजल मारायची आहे!" तालुक्याच्या गावकऱ्यांच्या मते 'आम्हाला अजून अशा खूप चामी देवी हव्या आहेत!' भारतातील सर्वात मागास राज्यातील एका स्त्रीच्या कर्तृत्वाची ह्यापेक्षा मोठी पावती ती कोणती?

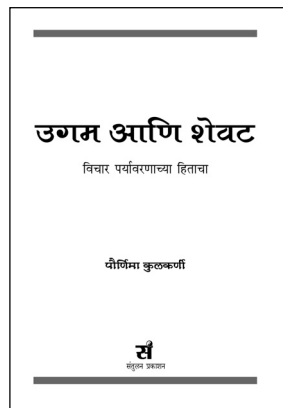
मध्य प्रदेशातील कान्हा व्याघ्र-प्रकल्पातील मंगलू बैगा ह्या एकही इयत्ता न शिकलेल्या अवलियाचं कार्यही असच अमूल्य. कान्हा प्रकल्पामध्ये केवळ 'वाटाड्या' म्हणून वनखात्याच्या हजेरीपटावर कार्यरत असलेल्या मंगलूला 'जंगलवाचन करू शकणाऱ्या जगातील सर्वोत्तम व्यक्तीपैकी एक' म्हणून ह्या क्षेत्रातील अनेक दिग्गजांनी गौरवलं! केवळ वासानं कुठलं जनावर कुठे आहे ह्याचा माग काढण्याचं अद्भुत कसब ही त्याची खासीयत. अनेक वन्यजीव-अभ्यासकांच्या मते मंगलूला जर लिहिता-वाचता आलं असतं, तर 'वाघांची वर्तणूक' ह्या विषयात त्याला नक्कीच डॉक्टर हे पदवी मिळाली असती. अर्थात तशी ती अनेकांना त्याच्या ज्ञानामुळे मिळालीही. ह्याचे श्रेय मंगलूला मिळालेले अनेक पिढ्यांच्या ज्ञानाच्या वारशाबरोबरच, स्वतःच्या तीक्ष्ण बुद्धीच्या जोरावर तो जंगल कोळून प्याला होता ह्याला होते.

तसेच, ज्या सफाईने तो वन्य प्राण्यांचे शवविच्छेदन करी ती एखाद्या निष्णात वैद्यालाही लाजवेल अशी होती.

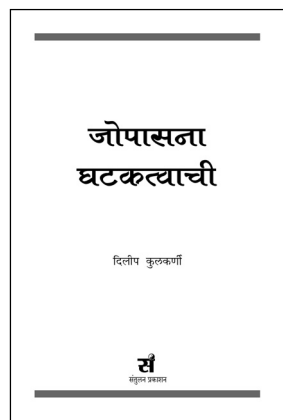
त्याचे जंगलाचे ज्ञान हे केवळ प्राण्यांपुरतेच मर्यादित नव्हते; तर जंगलातील वृक्ष, वनस्पती, वेलींची त्याची जाणही तितकीच उच्च दर्जाची होती. कुठल्या प्राण्यांनी कुठली वनस्पती खाल्ली ह्याची माहिती तो केवळ विषेच्या रंग व वासावरून ओळखू शकत होता. वन्य प्राण्यांना राग येईल असे कुठलेही वर्तन होणार नाही, ह्याची तो पूर्ण काळजी घ्यायचा. राष्ट्रीय व्याघ्र-प्रकल्पाचे मुख्य संचालक डॉ. राजेश गोपाल ह्यांच्या मते मंगलूसारख्या सर्वसामान्य लोकांचे उपजत ज्ञान हे कुठल्याही शास्त्रज्ञाच्या संशोधनापेक्षा वरचढ ठरते!

सन २००४ साली मंगलू बैगाला सॅक्व्युअरीचा 'वन्यजीव-सेवा-पुरस्कार' जाहीर झाला. २००९ साली मंगलू अनंतात विलीन झाल्यावर कान्हा व्याघ्र-प्रकल्पाचे तत्कालीन संचालक डॉ. पनवट ह्यांचे उद्गार ह्या माणसाची महानता व्यक्त करण्यासाठी पुरेसे बोलके आहेत. ते म्हणाले होते : 'मंगलू व त्याच्यासारख्या मोजक्या व्यक्ती ह्याच आपल्या देशाचे खरेखुरे नायक आहेत. अशी माणसे केवळ दुर्लभच नाहीत, तर त्यांची जागा कोणीही हीरो भरून काढू शकणार नाही!'

आचरट चाळ्यांना प्रसिद्धी देण्याऐवजी प्रसिद्धी माध्यमांनी असे असल हिरें हुडकून त्यांना लोकांसमोर आणले, तर देशात त्यांना इतकी रत्ने सापडतील की त्यांना प्रसारणासाठी कदाचित २४ तासही कमी पडतील!

प्रकाशक : संतुलन प्रकाशन
पृष्ठे : ३२; किंमत : ₹ १०/-

प्रकाशक : संतुलन प्रकाशन
पृष्ठे : ३२; किंमत : ₹ १०/-

... पाचवं आणि सहावं प्रकाशन ह्या आहेत छोट्या पुस्तिका :
ग.सं.मधील स्थायी महत्त्वाच्या विषयांवरील लेखमालांचा.

□ उगम आणि श्वेत / पौर्णिमा कुलकर्णी
सध्या आपण संसाधनांचा अतिरेकी प्रमाणात वापर करतो; प्रचंड कचरा निर्माण करतो, आणि भयंकर प्रदूषण करतो. हे टाळण्यासाठी नितान्त आवश्यकता आहे ती वस्तूंचा उगम आणि श्वेत ह्यांच्याकडे काळजीपूर्वक लक्ष देऊन जीवनशैलीत परिवर्तन करण्याची. त्यादृष्टीनं तपशीलवार दिग्दर्शन करणारी ही पुस्तिका.

□ जोपासना घटकत्वाची / दिलीप कुलकर्णी
सजीव वस्तू आणि सेंद्रिय प्रणालींना विज्ञानाच्या चौकटीत ठोकून बसवण्याच्या प्रयत्नांमुळेच आज माणसापुढे असंख्य समस्या उभ्या ठाकल्या आहेत. ह्यावरचा एकमेव उपाय म्हणजे : 'प्रणाली-दृष्टिकोण'. 'वरच्या प्रणालीच्या हितासाठी खालच्या प्रणालींनी नमंत घेणं, घटकत्व स्वीकारणं' हे त्याचं मध्यवर्ती सूत्र. त्याचा व्यावहारिक अर्थ उलगडून दाखवणारी ही पुस्तिका.

* * *

'आकार जीवनाला!' ह्या सातव्या पुस्तकाच्या प्रकाशनाची घोषणाही गेल्या अंकात होती : तथापि, त्या पुस्तकाला डॉ. अभय बंग हे प्रस्तावना लिहीत आहेत. कार्यबाह्यमुळे ती लिहायला त्यांना अजून काही आठवडे लागणार आहेत. आपण त्यांच्यासाठी थांबायचं ठरवलंय, नि त्यामुळे प्रस्तावना हाती आल्यानंतर ते पुस्तक प्रकाशित होईल.

□ 'राजहंस प्रकाशना'ची पुस्तकं सर्व पुस्तक-विक्रेत्यांकडे असतात.
□ 'संतुलन प्रकाशना'ची सर्व पुस्तकं पुण्यात उज्ज्वल ग्रंथ भांडारत (अप्पा बळवंत चौक) कायम उपलब्ध असतात. दिलीप कुलकर्णी ह्यांची अन्यही सर्व मराठी-इंग्रजी पुस्तकं 'उज्ज्वल'मध्ये उपलब्ध असतात.
□ व्यक्तींनी, विक्रेत्यांनी आपली मागणी 'संतुलन प्रकाशना'कडे न नोंदवता 'उज्ज्वल'कडेच नोंदवावी, ही विनंतीवजा सूचना.

अ-मंगल कार्य

पुढचे ४ महिने हा लग्नसराईचा काळ असतो. प्रचंड मोठी, भव्य लग्नं ही सध्याची पद्धत आहे. अनेकांकडे नको इतका पैसा असतो नि तो ते लग्नांवर खर्च करतात. मोठी कार्यालयं, पाचशे-हजार लोकांच्या जेवणावळी, सूट-बूट-शालू-पैठण्या, मानपान आणि आहारे, पुष्पगुच्छ आणि भेटवस्तू, पेट्रोल आणि फटाके : अनेक प्रकारांनी पैसा उधळला-जाळला जात असतो. अजीर्ण झालेल्यांनाच पंचपक्वान्नांचा आग्रह होत असतो, नि टाकून दिलेल्या अन्नाच्या ढिगांनी कचराकुंड्या ओसंडून वाहत असतात. प्लॅस्टिकचे ग्लास आणि बाटल्या, स्टायरोफोमच्या थाळ्या आणि वाट्या, फटाक्यांच्या कागदांचे कपटे आणि पेढ्यांच्या छोट्या प्लॅस्टिकच्या पिशव्या ह्यांचा आंगळ कचरा सर्वत्र पडलेला असतो.

ज्यांच्याकडे पैसे आहेत ते काडीइतकीही पर्वा न करता अशा प्रकारे निसर्गाची हानी-प्रदूषण करत राहतात. अन् त्यांनी ही पद्धत रूढ केल्याने, ज्यांना हे परवडत नाही ते कर्ज काढून, उसनं अवसान आणून तेच करतात.

एकूणात काय, तर मंगल-कार्याच्या निमित्तानं होणारं निसर्गाचं अ-मंगलीकरण! शुभकार्याच्या निमित्तानं घडत जाणारं निसर्गाचं अशुभ भवितव्य!

पण, सुदैवानं, ही पद्धत अमान्य असणारेही अनेक जण आहेत. त्यांनी स्वतःची, आपल्या मुलामुलींची लग्नं साधी-छोटी असण्याचा आग्रह धरला. भपका, डामडौल टाळला. पैशांना विधायक वाटा दाखवल्या. निसर्गाला जपलं. ग.सं.च्या पुढच्या अंकापासून आपण करणार आहोत ह्या साऱ्याची सविस्तर चर्चा.

पण, सध्याच्या ह्या पद्धतीतल्या दोषांची निव्वळ चर्चा आपल्याला नकोय. आपण पुढे ठेवणार आहोत विविध पर्याय. अन् हे पर्यायही नुसतेच 'लोकां सांगे ब्रह्मज्ञान' पद्धतीचे नकोत. ज्यांनी असे पर्याय वास्तवात उतरवले अशांनी स्वानुभवाच्या आधारे लिहावं अशी अपेक्षा आहे. केवळ लग्नच नव्हेत; तर मुंजी, साखरपुडे, बारशी, वास्तुशांती, वाढदिवस अशा विविध कार्यांच्या बाबतीत ज्यांनी निसर्गस्नेही पर्याय आचरणात आणले, अशांनी त्याची माहिती कृपया ग.सं.कडे पाठवावी. 'निर्मंत्रितांची संख्या मर्यादित ठेवली'; 'फटाके जाळले नाहीत'; 'प्लॅस्टिक/थर्माकोलाचा वापर जाणीवपूर्वक टाळला', 'महागडी खरेदी केली नाही' असे निसर्गस्नेहितेचे अनेक पर्याय असू शकतील. आपण असं काय काय केलंत, ते सविस्तर कळवा.

आपल्या परिचयात असं करणारे कोणी असतील, तर त्यांची माहितीही आम्हाला कळवा; जेणेकरून आम्ही त्यांच्याकडून लिखाण मागवू. —संपादक

सौर दिनदर्शिका	सौर माघ, शके १९३५ (जाने.-फेब्रु. २०१४)						
रवि	सोम	मंगळ	बुध	गुरु	शुक्र	शनि	
		१	२	३	४	५	
		जाने. 21	22	23	24	25	
६	७	८	९	१०	११	१२	
26	27	28	29	30	31	1	
१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	
2	3	4	5	6	7	8	
२०	२१	२२	२३	२४	२५	२६	
9	10	11	12	13	14	15	
२७	२८	२९	३०				
16	17	18	19	फेब्रु.			

४ गतिमान संतुलन
सौर माघ, शके १९३५

गतिमान संतुलन
□ फक्त एका वर्षाचीच वर्गणी स्वीकारली जाईल.
□ वार्षिक वर्गणी टपालखर्चासह आहे. □ अंक दरमहा दि.२१ला पोस्टात टाकला जातो. महिनाअखेरपर्यंत तो न मिळाल्यास तशी पोस्टकार्डवरील तक्रार कुडावळ्यास पाठवा. प्रती शिल्लक असल्यास दुसरी प्रत पुढच्या अंकासोबत अवश्य पाठवली जाईल. □ जुन्या अंकांच्या प्रती शिल्लक नसतात. □ वार्षिक वर्गणी म.ऑ.ने कुडावळ्यास पाठवावी, चेक नकोत. □ वर्गणी पुण्यात उज्ज्वल ग्रंथ भांडार, अप्पा बळवंत चौक, येथे रोखीने भरता येते.

पंजीकरण क्र. : MAHMAR/2002/12860
घोषणापत्र क्र. : PHM/SR/176/VIII/2002, दि.3/10/2002

हे मासिक मुद्रक, प्रकाशक व मालक दिलीप दत्तात्रय कुलकर्णी ह्यांनी स्मिता प्रिंटर्स, १०१९ सदाशिव पेठ, पुणे ४११०३० येथे छापवून घेऊन १ मेघदूत, स्नेहनगर, पुणे ४११०३० येथे प्रकाशित केले.
संपादक : दिलीप दत्तात्रय कुलकर्णी

पंजीकृत
नियतकालिक
Registered
Newspaper

प्रे } गतिमान संतुलन,
ष } कुडावळे ४१५७१२,
क } ता. दापोली, जि. रत्नागिरी

टपालने सवलतीच्या दरत पाठवण्याचा परवाना क्र. : PNCW/M-186/2012-2014
प्रेषण : स.प.महाविद्यालय, पुणे ४११०३०
डाकघरातून; दरमहा दि.२१ला

खाली चिकटवलेल्या आपल्या नाव-पत्त्याच्या चिटीवरचा कालावधी जाने.१४ असा नोंदलेला असेल, तर आपली वर्गणी ह्या अंकाबरोबर संपते. कृपया त्वरित नूतनीकरण करा.

पावती क्रमांक कालावधी पर्यंत

प्रति